

Марат Закіров, к. і. н.

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ РОСІЙСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ

Marat Zakirov, PhD in History

Lugansk Taras Shevchenko National University, Ukraine

PROBLEM OF TYPOLOGY OF POLITICAL THOUGHT OF RUSSIAN DIASPORA

This paper analyzes characteristic signs of basic ideological and political currents of Russian Diaspora. It determines political views of individual thinkers of Russian emigration. The author emphasized that a description of ideological and political currents, doctrines and concepts should be put as the basis for typology of political thought of Russian Diaspora. A necessary condition for adequate understanding of essence of political reality is recognition and observance of primacy of aims and values in creative and practical activity of political subjects. Unique character and quality composition of post-revolutionary Russian emigration manifested up in eurasianism and other ideological and political currents. Description of their vision about the "third way" form the basis for creation of the generalized model and the subsequent grouping.

Key words: political thought, Russian diaspora, emigration, typology, ideological and political current, criterion.

За останні десятиліття політична наука накопичила значний пласт досліджень, присвячених проблемі Російського Зарубіжжя. Інтерес до творчої спадщини російської післяреволюційної еміграції обумовлений з одного боку тим, що значну її частину становила культурна, наукова та політична еліта Російської імперії, що продовжила активну наукову, творчу та видавничу діяльність далеко від батьківщини. З іншого боку, довгі десятиліття емігрантська проблематика вивчалася мало. Особливо гнітючим було становище в дослідженнях політичної спадщини діячів еміграції. Якщо культурна та частиною філософська складова творчості емігрантів розглядалася більш-менш об'єктивно, то політична історія оцінювалася виключно в негативно – тенденційному ключі: «агонія білої еміграції». Ситуація поступово почала змінюватися з другої половини 80-х років минулого століття. Зусиллями багатьох дослідників політичні теорії і роздуми російських емігрантів повертаються на батьківщину, знаходять друге дихання. Актуальність досліджень політичної думки Російського Зарубіжжя обумовлена і їх практичним значенням. Вони можуть не тільки теоретично збагатити політичну науку, а й сприяти відновленню втрачених історичних коренів і традицій. Крім того, переважна більшість мислителів-емігрантів приділяли значну увагу розробці концепцій майбутнього пострадянської Росії. Їх напрацювання здатні стати важливою частиною стратегії подальшого ефективного розвитку суспільства і держави, а для сусідів і партнерів нової Росії стати підґрунтям до розуміння і прогнозування її внутрішньої і зовнішньої політики.

Спроби осмислення явища і його вивчення були зроблені ще в самій діаспорі. Зокрема, слід відзначити книгу російського письменника, публіциста і громадського діяча М.В. Назарова¹. Автор, який віддав багато років роботі в одному з політичних центрів Зарубіжжя, на основі дослідження історії політичної еміграції оцінює досвід перебування російських емігрантів в різних суспільних системах. У книзі дається інформація про найважливіші емігрантські організації, проводиться аналіз їх політики, помилок і розбіжностей. Однією з перших спроб системного опису основних течій політичного життя еміграції став збірник документів і матеріалів під редакцією А.Ф. Кисельова². Основу книги склали архівні матеріали, а також емігрантська періодика, окремі праці та мемуари.

1 Назаров, М.В. (1994). *Миссия русской эмиграции*. Москва: «Родник».

2 Киселев, А.Ф. (1999). *Политическая история русской эмиграции, 1920-1940 гг.: Документы и материалы*. Москва: ВЛАДОС.

Крім того, були використані і деякі найбільш цікаві публікації документів недавнього часу. Аналізу ідейно-політичних орієнтацій нових політичних течій, що виникли та організаційно оформилися в еміграції, присвятила свою роботу Г.В. Жданова¹. Авторка підкреслює, що змінюючі, євразійці, млядороси і новоградці прагнули відкрити інші шляхи історичного розвитку і відродження Росії з урахуванням змінених соціально-економічних умов і національно-культурних особливостей. На основі аналізу різних монархічних концепцій прагне виявити основні тенденції у розвитку емігрантської консервативної думки Н.В. Антоненко². Роботу відрізняє комплексний підхід до вивчення ідейно-теоретичних уявлень монархічної еміграції про систему державного устрою, економічну, соціальну, національну, конфесійну, зовнішньополітичну доктрини постбільшовицької Росії. Актуальні для соціально-політичної трансформації сучасної Росії ідеї І.О. Ільїна представлені в роботах Н.І. Изергіної³. Дослідниця визначає положення теорії органічної демократії, що мають методологічне значення для системних перетворень сучасної Росії. Підкреслена ключова ідея перетворення національних особливостей в конкурентні переваги на основі органічної парадигми розвитку суспільства і держави. Євразійство як систему фундаментальних ідей і цінностей, як цілісний світогляд, вкорінений в традиції народів Євразії, розглядають у своїй колективній роботі А.В. Иванов, Ю.В. Попков та ін⁴. Дослідники піддали теоретичному осмисленню наукову спадщину класиків євразійства і аналізують можливість його застосування для вирішення сучасних проблем. Проведений аналіз публікацій, природно, є далеко не вичерпним. Наше завдання підкреслити широту дослідницького інтересу і різноманітність представлених робіт, які включають в себе як оглядові роботи, присвячені проблемі в цілому, дослідження самостійних політичних течій чи теоретичних концепцій окремих мислителів, а також збірники документів і матеріалів.

Більш детальне ознайомлення з історіографією проблеми політичної думки Російського Зарубіжжя розкриває явний недолік узагальнюючих робіт. Зокрема, присвячених проблемі типології політичної думки російської післяреволюційної еміграції. Для цього слід визначити критерії класифікації. Провести аналіз характерних ознак основних ідейно-політичних течій. Розмежувати політичні погляди окремих мислителів російської еміграції, що виходили у своєму науковому пошуку за рамки конкретних політичних течій. Або, що також мало місце, успішно розробляли декілька напрямів.

Перш ніж приступити до безпосереднього аналізу і встановлення характерних і відмінних ознак різних ідейно-політичних течій Російського Зарубіжжя, нам необхідно визначити зміст понять «політична думка» і «типологія». Під політичною думкою прийнято розуміти систему ідей, поглядів, уявлень, що знайшла свій теоретичний вираз та обґрунтування в політичній науці. Політична думка формує знання про політичну діяльність, політичну свідомість і форми політичних відносин, про природу сутності та функції влади, про структуру політичних систем та їх елементів, про внутрішню і зовнішню політику, про історію політичних вчень⁵. У цьому визначенні не тільки розкривається сутність поняття «політична думка», а й окреслюються загальні критерії класифікації окремих течій політичної думки.

Під типологією розуміється науковий метод, основу якого складає розчленування систем об'єктів та їх подальше групування за допомогою узагальненої моделі або типу⁶. Під об'єктами в нашому випадку маються на увазі окремі політичні концепції мислителів Російського Зарубіжжя, а також ідейно-політичні течії, які розчленовуються і групуються відповідно за їх характерними ознаками. Визначаючи напрям і методологічні прийоми дослідження, на наш погляд, доцільно враховувати зауваження російського дослідника К.С. Гаджієва: «У сфері соціальної мови йде не тільки про пояснення речей, але і про адекватне їх розуміння в сенсі осягнення. Пояснити

1 Жданова, Г.В. (2010). Идейно-политические течения русского зарубежья. *Вестник Российского университета дружбы народов*, 3, 33 – 46.

2 Антоненко, Н.В. (2007). *Идеология и программатика русской монархической эмиграции*. Мичуринск: Издательство МГАУ.

3 Изергина, Н.И. (2008). *Теория органической демократии И.А. Ильина и политическая трансформация постсоветской России*. Саранск: Изд-во Мордов. ун-та.

4 Иванов, А.В., Попков, Ю.В., Тюгашев, Е.А., Шишин, М.Ю. (2007). *Евразийство: ключевые идеи, ценности, политические приоритеты*. Барнаул: Изд-во АГАУ.

5 *Власть. Политика. Государственная служба. Словарь* (1996). Москва: Луч, 172.

6 *Большой энциклопедический словарь* (2002). Москва – Санкт-Петербург: Сов. энцикл.: Фонд «Ленингр. галерея», 1175.

соціальний феномен – значить, перш за все, «описати його» ... Опис складає істотну частину соціальних і гуманітарних дисциплін та основу знання, що класифікує»¹.

Власне актуальність типологічного дослідження політичної думки Російського Зарубіжжя визначається значним обсягом різнопланових досліджень, накопиченого до теперішнього часу. У цих умовах подальше повноцінне та об'єктивне вивчення такого масштабного і неоднорідного явища вимагає комплексного, системного підходу. Цей підхід передбачає, з одного боку, розгляд політичної думки російської еміграції в якості цілісного феномена, елементи якого знаходяться в певній системній єдності, а з іншого боку, виділення чітких класифікуючих ознак і типології основних політичних течій і політичних концепцій окремих мислителів. Останнє має особливо важливе значення, оскільки творчість цілого ряду значущих фігур Російського Зарубіжжя має неоднозначний характер. Багато мислителів-емігрантів творили або на стику різних політичних ідеологій, або з плином часу їх погляди зазнавали певної, іноді достатньо істотної еволюції, або їх окремі політичні концепції знаходяться в руслі різних ідейно-політичних течій.

Під час досліджень слід враховувати, що розвиток класифікаційної думки людства щодо політичних ідеологій має відносно недавню історію. Як зазначає К.С. Гаджиев: «Поняття «праві» і «ліві», «консерватизм», «лібералізм» і «радикалізм» отримали ходіння в суспільствознавстві в ХІХ ст.»². Тоді ж завершується і процес оформлення основних ідейно-політичних течій консервативного, ліберального і соціалістичного, в рамках яких політична практика, а потім і політична наука виділяють ще цілий ряд різних варіацій.

Також зауважимо на особливостях соціально-гуманітарної науки, сформульованих в свій час німецькими філософами Вільгельмом Віндельбандом і Генріхом Ріккертом. Відмінності між природними і суспільними науками вони зводили до протилежності категорій причинності і цінності. Таким чином, якщо в природничих науках пріоритет віддається вивченню фактів причинно-наслідкових зв'язків, то в суспільних науках на перший план виходять цілі та засоби. Виходячи з цього, вже згадуваний нами К.С. Гаджиев підкреслює: «Без проникнення в сферу цілей та ідеалів не може бути й мови про адекватне вивченні світу політичного ... політична наука має справу з розумінням і тлумаченням людських цілей, а там, де йдеться про цілі, неодмінно присутні цінності»³.

Виходячи з цього, можна констатувати наступне. Оскільки в різні історичні періоди і цілі суб'єктів соціально-політичних процесів, і цінності, що панують у суспільстві, зазнають суттєвих змін, природним буде припустити і мінливість сутності та змісту понять і категорій, якими оперує політична наука. І як наслідок, до такої ж мінливості схильні і характеристики ідейно-політичних течій. «Очевидно, що визначення того чи іншого перебігу політичної думки як деякого комплексу постійних і однозначно трактованих ідей, концепцій та доктрин може лише спотворити його дійсну сутність»⁴.

Отже, в процесі роботи над описом, розумінням і відповідною типологізацією ідейно-політичних течій необхідно враховувати конкретно-історичні умови їх виникнення та розвитку, а так само і мінливий характер їх сутності та змісту. Крім того, виходячи з розуміння примату цілей і цінностей у політичній дійсності, стає зрозумілим різноманіття ідейно-політичних течій, доктрин і концепцій, які активно розроблялися в російській післяреволюційній еміграції. Оскільки однією з характерних і таких, що визначають її унікальність, ознак цієї еміграції було найширше соціально-політичне представництво, що охоплювало практично весь спектр партій, ідей, політичних течій і соціальних верств дореволюційної Росії.

Також слід звернути увагу, що в еміграції продовжився процес створення нових ідейно-політичних течій. До них відносяться і відносно незначні за кількістю младороси і утвержденці, і істотно більш масові і теоретично значущі змінювачі. Аналіз показує, що своєю появою вони зобов'язані виключно тому збігу цілого ряду обставин і багато в чому унікальному поєднанню факторів, що зумовив виникнення самого феномену Російського Зарубіжжя.

Поряд з тим, у важких умовах еміграції під враженням краху російської державності і становлення нової, до того невідомої в історії форми держави, в рамках вже, здавалося б, усталених ідейно-політичних течій народжуються абсолютно нові та оригінальні концепції. Зокрема,

1 Гаджиев, К.С. (1994). *Политическая наука*. Москва: Сорос: Междунар. отношения, 46.

2 Гаджиев, К.С. (1994). *Политическая наука*. Москва: Сорос: Междунар. отношения, 55.

3 Гаджиев, К.С. (1994). *Политическая наука*. Москва: Сорос: Междунар. отношения, 47.

4 Гаджиев, К.С. (1994). *Политическая наука*. Москва: Сорос: Междунар. отношения, 55.

консервативна ідеологія збагатилася концепцією «народної монархії» І.Л. Солоневича і теорією «органічної монархії» І.О. Ільїна. Той же Ільїн вніс вагомий внесок у розвиток ідей ліберальної держави. Він на основі детального дослідження феномену формальної демократії виділив її негативні риси і запропонував власну, більш досконалу форму – «органічну демократію». Усвідомлення неможливості перемогти більшовиків збройним шляхом і одночасне прагнення допомогти своїй батьківщині, взяти участь в її долі пробудило до життя змінюючість і одне з його відгалужень – возвращенчество. Під враженням успішного будівництва радянської держави в рамках змінюючості виникає концепція націонал-більшовизму. Отримують подальший розвиток ідеї слов'янофілів і почвенників, що сприяли остаточному оформленню євразійства, основи якого були закладені ще в дореволюційну пору.

Все це ідейно-політичне різнобарв'я стало можливим завдяки тому, що в емігрантському середовищі химерним чином змішалися різні течії суспільної думки. Традиційні ідеали – «Православ'я», «Самодержавство», «Народність» стикалися з ліберально-республіканськими поглядами лідерів Лютневої революції. Непохитної рішучості білих генералів продовжити «Кубанський похід» протистояла настільки ж непохитна рішучість змінюючців «йти в Каноссу» і євразійців почати «похід до Сходу». Продовжували відстоювати істинність і чистоту своїх марксистських позицій меншовики та троцькісти. Молоді політики, так звані емігрантські «діти», розривали з «батьками». Вони відкидали всі «дореволюційні» ідеології і прагнули знайти свій «третій шлях» «пореволюційного синтезу»¹.

Що ж стосується хронологічних рамок проведення типологічного дослідження, то це, безумовно, 20-ті – 30-ті роки минулого сторіччя. Поза всяким сумнівом, це був найбільш значимий для розвитку політичної думки Російського Зарубіжжя період. Саме в ці роки набувають нового змісту традиційні ідейно-політичні течії, виникають, переживають становлення і отримують теоретичне оформлення оригінальні доктрини, викликані до життя особливою соціально-політичною та культурно-науковою дійсністю, створеною російською післяреволюційною еміграцією. Саме в ці, перші роки радянської влади, активна науково-теоретична, публіцистична та культурна діяльність емігрантів могла надати перші, досить вагомі практичні результати і впливала як на процеси, що відбувалися всередині СРСР, так і навколо нього.

Досить згадати, що націонал-більшовизм активно використовувався у внутрішньопартійної боротьбі ВКП(б) в середині 1920 – х років. Зокрема, Г.Є. Зінов'єв в своїй статті, опублікованій на сторінках газети «Правда» у вересні 1925 року, виступив з критикою М.В. Устрялова, оперуючи при цьому термінами «устряловщина», «дрібнобуржуазне виродження». Однак, як зазначає М.С. Агурский: «Сенс її був настільки очевидний, що вона була негайно витлумачена як атака і на М.І. Бухаріна, і на І.В. Сталіна напередодні чергового XIV з'їзду партії, який повинен був відбутися в грудні»².

Сам М.І. Бухарін відразу ж постарався відмежуватися від свого необережного гасла «збагачайтесь», кинутого їм у доповіді «Про нову економічну політику і наші завдання» 17 березня 1925 р. на зборах активу Московської організації і потім позитивно оціненого М.В. Устряловим. Сам Сталін обійшов мовчанням натяки Зінов'єва, а от його прихильники дружно напали на нього. Зокрема Л.М. Каганович стверджував, що Г.Є. Зінов'єв своєю критикою поцілював саме в М.І. Бухаріна, і саме його, Бухаріна, Зінов'єв звинувачував у переродженні³. Ось такий легкий, але водночас виразний штрих до загальної картини взаємин післяреволюційної еміграції з більшовиками. Наведений нами епізод переконливо демонструє значущість діяльності емігрантів і обґрунтовано підтверджує їх реальну участь у політичному житті батьківщини.

Ще одним фактором активної творчої діяльності російської еміграції було її залучення в загальноєвропейський політичний процес. У силу обставин, що склалися, значна частина російської наукової, політичної та культурної еліти опинилася у вирі бурхливого європейського політичного життя. Емігрантська політична думка зазнала впливу більшої частини ідейних течій Заходу 1920-х – 30-х років: солідаризм, фашизм, немарксистський соціалізм та ін. Результатом і відповіддю стали праці С.М. Булгакова і Г.П. Федотова, які розвивали концепцію християнського соціалізму. Активно розробляє ідеологію націонал-більшовизму М.В. Устрялов. Виникає і цілий ряд вже згадуваних

1 Киселев, А.Ф. (1999). *Политическая история русской эмиграции, 1920-1940 гг.: Документы и материалы*. Москва: ВЛАДОС, 6.

2 Агурский, М.С. (2003). *Идеология национал-большевизма*. Москва: Алгоритм, 216.

3 Агурский, М.С. (2003). *Идеология национал-большевизма*. Москва: Алгоритм, 218.

нами оригінальних ідейно-політичних течій: зміновіхівство, «Союз младоросів», новоградці, націонал-максималізм та ін.

Не стояли осторонь загальних тенденцій і традиційні політичні напрямки, зокрема, консерватизм. У цьому зв'язку слід згадати ідеологів емігрантського консерватизму І.О. Ільїна, І.Л. Солоневича, П.Б. Струве, В.В. Шульгіна. Їх творчість стала черговим кроком у розвитку ідеології монархізму і ілюстрацією трансформацій, які відбувалися в умах і настроях консервативних верств Російського Зарубіжжя. Як зазначає російська дослідниця Н.В. Антоненко, серед політичних партій та угруповань в еміграції спостерігалось зростання популярності монархічної ідеї та перехід значної частини російської інтелігенції від традиційних для неї радикальних поглядів і переконань на консервативно-ліберальні позиції¹.

Однак було б помилковим представляти консервативне крило російської еміграції як монолітне політичне та інтелектуальне співтовариство, яке беззастережно розділяє єдину точку зору. Монархісти полемізували один з одним з приводу кандидатури майбутнього монарха, розпадалися на угруповання за ступенем матеріальної заможності, географії розселення в світі та з приводу орієнтації на тих чи інших лідерів. Причому ця роз'єднаність і внутрішнє протиборство були характерні для більшості ідейно-політичних течій російської післяреволюційної еміграції. Це ускладнює роботу дослідників політичної думки Російського Зарубіжжя, істотно розширюючи діапазон переслідуваних різними організаціями цілей і відстоюваних ними цінностей, що лежать в основі їх групування. Крім того, як ми вже зазначали вище, світогляд деяких діячів російської післяреволюційної еміграції з плином часу переживав певну еволюцію. Зокрема, як вказує американський дослідник Ричард Пайпс, ідеолог ліберально-консервативної течії П.Б. Струве, поступово просуваючись «вправо», перейшов в табір монархістів². Однак це не завадило йому на певному етапі плідної роботи в ліберально-консервативному ключі сформулювати парадигму російського ліберального консерватизму в концепції «Великої Росії».

Поряд з П.Б. Струве свій внесок у розвиток політичної думки вніс і російський релігійний мислитель С.Л. Франк. Він виступив з пропозицією переосмислити з позицій ліберального консерватизму політичні терміни, що втратили своє первісне значення. Зокрема, він запропонував аналізувати різноманіття політичних течій не через традиційний поділ їх на «праві» і «ліві», що невірно в силу їх історично зумовленого сенсу і до того ж тісно прив'язує ці поняття до конкретної епохи, а через універсальні критерії «духовних і політичних мотивів». Перший критерій аналізу – філософська відмінність між традиціоналізмом і раціоналізмом. Другий критерій – політична відмінність між етатизм і лібералізм. Третій критерій – соціальна ознака – позиція, яку відстоюють політичні організації в боротьбі багатих і бідних класів³. Наведений нами фрагмент концепції С.Л. Франка використовується тут лише як один з прикладів і ілюстрація результатів роботи мислителів Російського Зарубіжжя. Власне опис і осягнення політичної думки по-перше, виходить за рамки поставлених нами в даній роботі цілей, а по-друге, вимагає іншої за своїм форматом форми дослідної роботи.

Отже, ми бачимо, що в еміграції не тільки зберегли свою життєздатність, але й досить активно розвивалися традиційні ідейно-політичні течії дореволюційної Росії. Їх діячі продовжували звирятати свої теоретичні викладки з ситуацією в більшовицькій Росії. Найбільш консервативні кола проявляли ворожість до більшовиків і радянської влади. Інші, під тиском обставин, переглядали своє ставлення до нової держави і вносили корективи до програм. А деякі лідери зберігали надію на переродження більшовизму і передбачали його історичну приреченість і компрометацію соціалістичного ідеалу⁴. Таким чином, одним з критеріїв типології, що враховуватиме специфіку політичної думки Російського Зарубіжжя, має бути ставлення до більшовицької Росії.

І все ж, поза всяким сумнівом, найбільш виразним відображенням своєрідності емігрантської політичної думки стали нові ідейно-політичні течії: зміновіхівство, евразійство, младороси, новоградці. Як зазначає Г.В. Жданова, вони істотно розходилися з програмними цілями і

1 Антоненко, Н.В. (2007). *Идеология и программатика русской монархической эмиграции*. Мичуринск: Издательство МАГУ, 9.

2 Пайпс, Р. (2001). *Струве: правый либерал. 1905-1944*. Москва: Московская школа политических исследований, 9.

3 Франк, С.Л. (1931). По ту сторону «правого» и «левого». *Числа*, 4, 132.

4 Жданова, Г.В. (2010). Идейно-политические течения русского зарубежья. *Вестник Российского университета дружбы народов*, 3, 34.

тактичними установками традиційних політичних партій. Вони прагнули відкрити інші шляхи історичного розвитку і відродження Росії, з урахуванням змінених соціально-економічних умов, національно-культурних особливостей. У пошуку третього шляху історичного розвитку полягав основний сенс їх наукових досліджень¹. Розуміння сутності та змістовного наповнення поняття «третього шляху», вибір тактики і стратегії подальшого розвитку Росії, бачення ними ідеології нового російського суспільства є ще одним критерієм для визначення їх місця в типології політичної думки Російського Зарубіжжя.

Резюмуючи вище сказане, слід зазначити, що в основу типології політичної думки Російського Зарубіжжя необхідно покласти опис ідейно-політичних течій, доктрин і концепцій як основу знання, що класифікує. Гарантією адекватного осягнення істинної сутності різних проявів політичної дійсності є визнання і дотримання примату цілей і цінностей як основних спонукальних мотивів і орієнтирів як творчої, так і практичної діяльності суб'єктів політики. Характерною рисою російської післяреволюційної еміграції є перехід значної частини інтелігенції на консервативно-ліберальні позиції, що втім, не заважало їм суттєво розходитися в питанні про ставлення до більшовицької Росії. Повною мірою унікальний характер і якісний склад російської післяреволюційної еміграції проявився в змінюваності, євразійстві та інших ідейно-політичних течіях, що виникли з прагнення відкрити нові незвідані шляхи відродження та подальшого розвитку суспільства і держави. Опис тих цілей і цінностей, які різні ідейно-політичні течії Російського Зарубіжжя вкладали в своє бачення «третього шляху», їх ставлення до більшовицької Росії, аналіз концепцій її пострадянського розвитку становлять основу для створення узагальненої моделі та їх подальшого групування.

Російська післяреволюційна еміграція була не тільки значною кількісно, але і надзвичайно строкатою за своїм ідейно-політичним складом. За таких умов, навіть залишення за рамками дискусій одвічного питання «Хто винен?» не могло б забезпечити консенсусу. Оскільки одного такого ж одвічного питання «Що робити?», яке залишиться, цілком достатньо, щоб надати невичерпну поживу для суперечок. Емігранти ж активно і самовіддано шукали відповіді й на обидва ці питання і, крім того, намагалися переосмислити минуле Росії, оцінити її сьогодення і змоделювати майбутнє. І за всіма цими позиціями вони полемізували один з одним. Саме в цій полеміці народжувалася багатолика, масштабна і унікальна політична думка Російського Зарубіжжя. Осягнення, опис і осмислення цього феномена успішно розпочато. Уже накопичено значний теоретичний матеріал, що вимагає відповідного аналізу, оцінки й узагальнення.

References

1. Agurskiy, M.S. (2003). *Ideologiya natsional-bolshevizma*. Moskva: Algoritm.
2. Antonenko, N.V. (2007). *Ideologiya i programmatika russkoy monarhicheskoy emigratsii*. Michurinsk: Izdatelstvo MGAU.
3. *Bolshoy entsiklopedicheskiy slovar* (2002). Moskva – Sankt-Peterburg: Sov. entsikl.: Fond «Leningr. galereya».
4. Frank, S.L. (1931). Po tu storonu «pravogo» i «levogo». *Chisla*, 4, 128 – 142.
5. Gadzhiev, K.S. (1994). *Politicheskaya nauka*. Moskva: Soros: Mezhdunar. otnosheniya.
6. Ivanov, A.V., Popkov, Yu.V., Tyugashev, E.A., Shishin, M.Yu. (2007). *Evraziystvo: klyuchevyye idei, tsennosti, politicheskie prioritety*. Barnaul: Izd-vo AGAU.
7. Izergina, N.I. (2008). *Teoriya organicheskoy demokratii I.A. Iliny i politicheskaya transformatsiya postsovetskoy Rossii*. Saransk: Izd-vo Mordov. un-ta.
8. Kiselev, A.F. (1999). *Politicheskaya istoriya russkoy emigratsii, 1920-1940 gg.: Dokumenty i materialy*. Moskva: VLADOS.
9. Nazarov, M.V. (1994). *Missiya russkoy emigratsii*. Moskva: «Rodnik».
10. Payps, R. (2001). *Struve: pravyy liberal. 1905-1944*. Moskva: Moskovskaya shkola politicheskikh issledovaniy.
11. *Vlast. Politika. Gosudarstvennaya sluzhba. Slovar*. (1996.). Moskva: Luch.
12. Zhdanova, G.V. (2010). Ideyno-politicheskie techeniya russkogo zarubezhya. *Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov*, 3, 33 – 46.

1 Жданова, Г.В. (2010). Идейно-политические течения русского зарубежья. *Вестник Российского университета дружбы народов*, 3, 34.